

Hayırsever Bir Paşa Kızı “Hacı Mihrişah Kadın”

Semiha Nurdan*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde (1527/28) kurulan Mihrişah Kadın Vakfı bildirimizin konusunu oluşturmaktadır. Bir paşa kızı vakfı olarak hem büyüklüğü hem de işleyişi açısından bize önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çerçevede ele alınacak olan “Mihrişah Kadın Vakfı” Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Arşivinde 633 numaralı defterin 29 ve 30. sahifede, 14 ve 15. sırasında kayıtlıdır¹.

Vakfin adı “İskender Paşa (Çerkes) kızı Hacı Mihrişah Hatun Vakfı” olarak geçmektedir. Vakfiye Hicri 934/ Miladi 1527/28 tarihlidir. Bu vakfiyenin bir de zeyl vakfiyesi bulunmaktadır. Ayrıca vakfin vakfiyesi dönemin önemli şahsiyetlerinden olan *Şeyhü'l-islâm Ebu's-su'ud bin Mehmed* tarafından tescil edilmiştir.

Bildirimiz de esas olarak, vakfin kuruluş aşamasındaki şartları ile zaman içinde yaşanan değişimler mukayese edilerek işleyişin gözler önüne serilmesi hedeflenmiştir. Muhasebe kayıtları incelenerek ve hazine kaydı ile desteklenmiş vakfiyede olmayan görevliler bu kayıta tespit edilmiştir. Yapılan gider ve gelir hesaplamalarında da aslonan vakfin ekonomik durumunun ne olduğu değil, nasıl bir süreç yaşadığının ortaya konulmasıdır. Araştırmamızda ana malzeme olarak kullandığımız vakfiye tüm yönleriyle tetkik edilmiş ve ulaşılan neticeler analiz edilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca vakfa ait muhasebe kayıtları da incelenerek ekonomik yapıya ait bilgiler de elde edilmiştir. Vakfiye ve muhasebe kayıtları vakıf görevlilerinin isimleri de bildiri metninde tek tek verilmiştir. Bu bağlamda öncelikle üzerinde durulacak husus *vakıf ve kadın'dır*.

Bir kişinin vakıf kurabilmesi için öncelikle hür, akıl baliğ (yetişkin) olması gerekmektedir. Bu noktada hemen belirtmemiz gereken husus, vakıf kuran kadınların hür ve belli bir yetkinliğe sahip olduklarıdır.

* Dr., Türk Tarih Kurumu, Ankara/TÜRKİYE, bengusema@gmail.com ORCID: 0000-0002-5316-3650

1 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), Defter No: 633, sayfa: 29-30, sıra: 14-15.

Osmanlı toplumunda kadınlar her dönemde vakıf kurdular ve bunların idaresinde de görev aldıkları vakıf senetleri olan vakfiyelerden çıkarılmaktadır. Osmanlı toplumunda sadece saraylı veya nüfuzlu kadınlar vakıf kurmamıştır. Aynı zamanda toplumun her kesiminden vakıf kuran kadınlar vardır. Kadınların içtimai ve iktisadi durumlarına göre güçleri yettiği nispette vakıf kurdukları görülmektedir. Bu vakıf eserleri kimi zaman bir külliye, medrese, han, hamam veya darü’ş-şifa gibi yapılar olarak görülür iken; bazen de mahalle mescidine vakfedilen “para vakıfları” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin en güzel örnekleri arasında yerini alan Selçuklular zamanında Kayseri’de inşa edilen Gevher Nesibe “Darü’ş-Şifası” ve Divriği’de Turan Melek Hatun tarafından kurulmuş olan “Darü’ş-Şifa”yı göstermek mümkündür. Buna bir diğer örnek olarak da Ankara’da bulunan ve Melike Hatun tarafından kurulan Kara Medrese, Karaman’da bulunan Hatuniye Medresesi gösterilebilir.

Büyük vakıflar meydana getiremeyen kadınlar ise kimi zaman bir bağ veya bahçe, dükkân, bir oda ev veya para olarak vakfa katkıda bulduklarını arşivler de bulunan kayıtlardan çıkarmaktayız. Vakfedilen bu bağışlarla temizlik, aydınlatma gibi vakfın ihtiyacını karşıladıkları ve neticesinde kendileri için veya dar-ı bekaya intikal etmiş yakınları için Kur’an-ı Kerim (hatm-i şerif) veya Mevlid-i Nebevi okunmasını istedikleri görülmektedir. Hayrın ve hizmetin her alanında önemli roller üstlenmişlerdir. Şöyle örnek vermek gerekirse Kıbrıs’ta kurulan ve günümüze intikal etmiş 763 vakıftan 301 adeti kadınlar tarafından kurulmuş olup bu oran %39,4’e tekabül etmektedir. Yerleşim yerlerine göre değişmekle birlikte kadınların kurduğu vakıf oranı %14-15 civarındadır.

Vakıfların Sosyal ve İktisadi Hayata Katkısı

İktisadi hayata vakıfların yaptığı katkı yalnızca meydana getirdiği ticari müesseselerin oluşturduğu canlılık değildir. Aynı zamanda bu canlılığın bir parçası olan istihdam da iktisadi hayata yapılan büyük katkılardandır. Günümüzde devlet eliyle yapılan ve kamu hizmeti olarak nitelendirilen hizmetlerin hepsinin Osmanlılarda vakıflar vasıtasıyla yapıldığı görülmektedir. Sağlık, konaklama ve eğitim hizmetleri, su yollarının kurulması ve işlerliğinin devam ettirilmesi ve dini hizmetlerin yürütülmesi hususundaki finansmanın sağlanmasının yanı sıra gelir dağılımının adil olmasının da dolaylı bir yolu olmuştur. Tüm bu hizmetler ve onlardan ücretsiz olarak faydalanan topluma ve bütçesine yapılmış bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle belli kimselerden toplanmış gelirin farklı yollarla dağıtılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Devlet idarecileri tarafından

kurulan vakıflar, gelirlerinin büyük kısmını kamuya ait vergilerden veya gazalardan elde etmekteydiler. Bu şekilde elde ettikleri gelirleri yine toplum yararı için oluşturdukları vakfa harcamaktaydılar. Bu sebeple devletin gücüyle elde ettikleri gelirleri toplum yararı için harcayan sultan ve nüfuzlu kimselerin vakıflarını devletin kendi içerisinde çıkması yapılar olarak nitelendirmekte mümkündür.²

Kaynak Açısından Vakfiyeler

Vakıflarla ilgili yapılabilecek en değerli çalışma yıllar içinde yaşanan değişimlerin gözlenmesi ve istatistiki verilerin oluşturulması olacaktır. Bunun için, öncelikle araştırdığımız vakfa veya vakıflara ait vakfiyelerin doğru incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Vakfiye, vakfedenin vakfin teşekkülü ve işleyişi hususunda tanzim ettiği hüküm ve kaideleri ve bunların kadı tarafından tescilini ihtiva eden hukuki bir belgedir. Bu vesikalarda, vakfin nasıl ve kimler tarafından yönetileceği, vakıfta görevli olanlar ve onlara ayrılan maaşlar, günlük olarak verilecek yemeklerin cinsi ve miktarları, görevlendirilecek personelin özellikleri ayrıntılarıyla dile getirilmiştir.³ Dolayısıyla bir vakıf incelemesinde ana kaynağımızı vakfiye oluşturmaktadır. Katkı sağlayacak diğer kaynaklar ise Vakfiye dışında, muhasebe kayıtları da yararlanacağımız diğer önemli verilerdir. Bu kayıtlar ışığında vakfin yıllar içinde yaşadığı değişimleri ve vakfiyeye ne kadar sadık kaldığı ortaya çıkarılabilmektedir. Ayrıca muhasebe kayıtlarını inceleyerek topladığımız bilgiler vasıtasıyla vakfa ait gelir ve giderlere, verilen hizmetlerin miktar ve kalitesindeki değişimlere, bu değişimlerin toplumsal etkilerine ulaşabiliriz.

Hacı Mihrişah Kadın Kimdir

İskender Paşa'nın kızlarından “Hacı Kadın” adıyla bilinen ve Koca Mustafa Paşa semtinde vakıf meydana getiren hayırsever bir paşa kızıdır. Koca Mustafa Paşa semtinde bir camii ve tekkesi bulunmaktadır.

İskender Paşa Çerkes olup Karabartay kabilesine mensuptur. Osmanlı İmparatorluğunun önemli paşalarından biri olup kendisi Yavuz Sultan Selim dönemi Çaldıran ve Mercidabık Savaşlarına katılmış önemli merkezlerde valilik görevinde bulunmuştur. Kanuni döneminde de İran seferine katılmış Tebriz'in alınmasında büyük hizmetleri olmuştur. Van Eyaletinin riskli yapısından dolayı

2 Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

3 Hasan Yüksel, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, s. 467-469; Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, s. 465-467.

bu göreve hiç kimse talip olmazken bu görevi alıp ilk Van Beylerbeyi ve Erzurum Beylerbeyliği yapmış, Diyarbakır, Mısır gibi yerlere vali olmuş İstanbul'da 1571/72 senesinde vefat etmiş Kanlıca camiine defnedilmiştir⁴. İskender Paşa'nın özellikle Güneydoğu (Diyarbakır, Van), Doğu Anadolu (Erzurum), Karadeniz (Trabzon, Artvin) Bağdat'ta kalıcı eserler bıraktığı görülmektedir.

Kendisi gibi oğulları da döneminin önemli paşalarından olup Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. İskender Paşa'nın iki kızından biri olan Hacı Mihrişah Kadın babası gibi hayır eserleri bırakmış bir vâkifedir. Mihrişah Kadın'ın doğum tarihi bilinmemekle birlikte kaynaklar ölüm tarihini 1540 olarak vermektedir⁵.

Mihrişah Kadın'ın çocukları olup olmadığı hususunda kayıtlarda bir bilgiye ulaşamadık ama İskender Paşa'nın soyunun Ahmed Paşa'dan sürdüğü kaynaklarda belirtilmektedir⁶.

Mihrişah Kadın Adı Üzerine Bir Değerlendirme

Vakfiyede geçen tabirle “Hacı Kadın” veya “Hacı Ana” denilmesi dikkate şayandır. Ancak “Hacı” veya “Ana” olmanın çeşitli şartları vardır. Birincisi “Hacı” tabiri Hacca gitmeyenler için kullanılmamaktadır. Dolayısıyla Mihrişah Kadının “Hacı” olduğu çıkarılabilir. İkincisi ise “Ana” tabiri yaptığı bir hizmet karşılığında veya eli açıklığı sebebiyle bu sıfat kadınlara verilmektedir. Bu çerçeveden ele alındığında Anadolu'da özellikle analık kadınlara verilen en güzel sıfatlar arasında yer almaktadır. Bu kullanımlar tamamen halk tarafından ona verilen isimler veya yakıştırmalar olarak değerlendirilmelidir. Belgelerde genellikle “Hacı Kadın” veya Hacı Mihrişah Hatun” olarak geçmektedir. Ayrıca Mihrişah Kadın'ın vakfının bulunduğu semt “Hacı Kadın Senti” olarak da bilinmektedir.

Hayrat ve Akarat

Temelinde Allah rızasını kazanmak için kurulan vakıfların hizmet olarak karşılığı denilebilir yani kamunun yararına yapılan bir cami, çeşme gibi eserlerden halkın istifade etmesini sağlayan hayır kurumları⁷. Akarat ise bu hayır kurumlarının

4 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, 1996, s. 809.

5 İbrahim Alaaddin Gövsa, “Türk Meşurları”, *Büyük Larousse*, C 9, 1946, s. 4907.

6 Gövsa, agm., s. 4907.

7 Nazif Öztürk, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, C 6, Ankara 2000, s. 373-395.

masraflarını karşılamak için vakfedilen gelir kaynaklarıdır⁸. Mihrişah Kadın'ın hayratlarına bakıldığında: Bir cami ve mescid, tekke, mektep, çeşme ve su kuyuları kazdırdığı görülmektedir.

Vakfın giderlerini karşılamak için akaratları ise dükkân, ev, hamam ve fırın olarak sıralamak mümkündür.

1218 Tarihli Vakfın Muhasebe Kaydına Göre

1218 tarihli muhasebe defterinde yıllık toplam gelir iki yüz dört bin altmışaltı akçe (204.466) gelir gösterilmiştir. Giderlere bakıldığında ise görevli giderleri olarak geçen miktar yüz yirmi üç bin sekiz yüz yirmi altı akçe (123.826) olarak geçmektedir. Geriye kalan miktarın ise mütevellî tarafından değerlendirilmesi şart koşulmuştur.

Görevliler

Bu vakıfta hizmet veren kişilere bakıldığında öncelikle idari görevliler yer almaktadır:

a) İdari Görevliler; Mütevellî, Nazır, Cabi ve Tamir İşleri ile İlgili Görevliler

1- Bir vakfın günlük işleri yöneticinin, yani mütevellinin elindedir. Hesapları denetlemek, düzenli vergi toplamak, gerekli harcamaları yapmak, görevli kişileri denetlemek mütevellinin sorumluluğundaki işlerdir⁹. Vakfedilen malların korunması, vakfın gelirlerinin çoğalması için her yönüyle güvenilir, iyi niyetli, kâmil, işinde ehil olan ve üzerine aldığı vazifeyi eksiksiz olarak yerine getirecek bir mütevellî tayin edilmesi ve bu mütevellinin maaşının günlük 5 akçe olması istenmiştir. Mihrişah Kadın Vakfı'nın mütevellisi *Sinan Ağa bin Ömer*'dir.

2- Hazine Atik kaydına göre, 1149 tarihinde günlük beş akçe ile câbî atandığı görülmektedir. “*Cühet-i tevliyet yevmi beş akçe ola ve bir maslahatgüzar kimesne câbî olup evkâf-i mezburenin hâsılın cem‘ idüp ve vakfı görüp gözüdüp halî ve mu‘attal komıya ve meremmete muhtaç olsun yerleri hâkim ve mütevellî ma‘rifetiyle meremmet ede*”,

3- Yevmî üç akçe vazifesi ola ve dâhili ve hârici yazmağa bir kâtip olup yevmî iki akçe vazifesi ola,

8 Bahaddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 3-4.

9 Nazif Öztürk, “Mütevellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, s. 217-219.

4- Bir meremmetci olup yevmî iki akçe vazîfesi ola,

“Evkâf-ı mestûrenin ta‘mîrine ve termîmine her yıl onar akçe hıfz olına ki inâyet-i rabbânî ve himâyet-i sübhânî mukarîn olup rakabeye ihtiyaç olunmaya”

5- 1169 tarihli Hazine Atık kaydında ise vaiz ve nazırın aynı kişi olduğu ve 9 akçe aldığı ifade edilmektedir.

b) Cami ve Mescit: Hatip, İmam, Müezzin Cüzhanlar ve Zikirhanlar

Camiye takva ve zühd sahibi kurtuluşları için sürekli amel eden erkeklerden otuz kişi tayin edilmesini; bunlardan on kişi sabah namazından sonra, diğer on kişi öğle namazından sonra, diğer onunun ikindi namazından sonra bu camide tesbih etmesini ve her biri tesbihlerini bin defa kelime-i tevhid söylemek suretiyle yapmasını, sevabını vâkıfe hazretlerinin ruhuna hibe etmelerini şart kılmıştır.

Cami personeli içinde en yüksek ücreti alan kişi hatiptir. Hatibin, imam ve müezzinlerin sahip olduğu mesleki bilginin yanı sıra ve donanımına birlikte belâgat ve edebiyatta oldukça iyi olması beklenmektedir. Ayrıca halkın benimsediği, sözünü dinlediği bir şahıs olması önem taşımaktadır. İ‘râd edeceği hutbelerin konusunu kendi tespit edip hazırlaması gerektiği için halkın nabzını tutabilecek kadar halkın içinde olması icâb etmektedir. Hatip: Günlük 5 akçe vazife ola

Yevmi iki akçe vazîfeleri ola ve bir salih kimesne imâm olup erkân-ı salâtı âlim olup salavât-ı mektubenin evkâf-ı mu‘ayyenesinde hazır olup edâ-i hizmet eyleyüp tatavvu‘attan cemaatla edâ olunacak namazlarda dahi imâmet ede,

Yevmi beş akçe vazîfesi ola ve bir müezzin olup hasen-i savtla mevâkıt-i salavâtta ikamet tezini idüp

Yevmi dört akçe vazîfeli ola ve bir kayyım ve çerakçı olup şol ki kayyıma ve çerakçıya müte‘allik hizmettir tesvif etmeyüp edâ eyliye

Yevmî iki akçe vazîfesi ola mescidin hasırına ve yağına ve mumuna yevmi bir buçuk akçe sarf olına

Ehl-i Kur‘ândan on nefer kimesne Cum‘a günlerinden gayrı günlerde asır vaktinde hazırun olup her birisi kelâm-ı kadimden nazıran alâ-vechi 1-eczâ birer cüz tilâvet idüp sevâbını hazret-i risâletin salla llâhü aleyhi ve sellem hazretlerinin ravza-i münevveresine ve vâkıfenin rûhuna ihdâ edeler yevmî ikişer akçe vazîfeleri ola ve imâm olan cüzhanlar ecza okuduklarında ve hatma tamâm oldukça dua edip ve hem cüz‘ü geleni ve gelmiyeni gözede yevmî nısıf dirhem vazîfesi ola ve

Mescitte olan musluğa bir kimesne hizmet idüp yevmi bir akçe vazîfesi ola

Validelerinin türbelerinde iki ehli Kur’an günde birer cüz okuyup yevmî ikişer akçe vazîfeleri olup sevâbını valideyni ruhuna ihdâ edeler

c) Tekke

Tekkede bulunan personelin özellikleri ve aldıkları ücretler şöyledir:

1- Hânîkâh-ı mezbûrede bir şeyh sâlik olup savmaada olan sulehâ-i irşad ve tertib idüp yevmî yigirmi akçe vazîfesi ola,

2- Hânîkâhta olan sülehânın ta’amına şeyh elinden yevmî on üç akçe sarf olına,

d) Mektep

1- On bin akçeden ziyâde olursa zevâidden mescid-i şerîf kurbında bir mektebhâne binâ olup bir salih mütedeyyin kimesne mu’allim olup yevmî dört akçe vazîfesi ola,

2- Bir halîfe olup yevmî bir akçe vazîfesi ola ve bundan ziyâde olursa eczâ için onbeş akçe vazîfesi ola,

Ayrıca 1169 tarihli Hazine Atık kaydına göre, 1062 tarihinde 20 akçe vazîfe ile dersiam görevlendirilmiştir.

e) Müteferrik

Artan parayla yapılacak işlerin ne olduğuna bakıldığında ise şöyle denilmektedir:

1- Mübarek geceler de yani: Leyâli-i Regâib ve Berât ve Kadîr ve Yevm-i Aşurda her yıl beşer yüz akçelik ta’am bişûp ulemâya ve sulehâya ve fukarâya ulaştırıla cümle-i ta’ama yılda iki bin akçe sarf olına,

2- Bundan ziyâde olursa suya muhtaç olan mahfillerde kuyu kazıla ve musluk konula,

3- Bundan ziyâde olursa muallimhâne-i mezkûrda okuyan yetim oğlancıklara arefe gününde kaftanlar alıvirile” ibaresi vakfiyede geçmektedir.

Diğer vazîfelilerin ise sadece ismi verilerek geçilmektedir; buhurcu, perdecî, ferraş, bevab, kayyim. Bu kişiler sırayla cami kapısını açmak, kilitlemek, süpürmek, sergisini sermek, toplamak gerekli diğer işleri görmek için tayin edilmiştir.

Sonuç

Vakıflar, görünürde, yapılan hayır işleri vesilesiyle Allah'a yakınlaşmak ve özelde ise insanlığa daha genel bir bakış açısıyla bakmak gerekirse tüm canlılara faydalı olmak amacıyla kurulmuş sosyal kurumlardır. Vakıf kurucularının, vakıf kurmada güttüğü farklı niyetler uzun zamandan beri tartışılıp ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ancak gerekçe ne olursa olsun vakıflar, yaptığı hayır işleriyle Osmanlı şehirlerinin sosyal yapısına, inşa ettikleri cami, mescit, medrese, su yolu, köprü vs. ile şehrin mimari dokusuna, külliyelele ticari faaliyetlerine ve ekonomik yapısına ciddi katkıda bulunmuşlardır. Vakıfları topyekûn değerlendirdiğimizde Osmanlı sosyal hayatı içinde, askeri ve de siyasi güç kadar fonksiyonel ve etkin olduklarını söyleyebiliriz. Bildirimizde Osmanlı Devleti'nde var olan vakıf müessesesini anlamak amacıyla tek bir vakfa odaklanma yöntemi tercih edilmiştir. Bunun en önemli gerekçesi, bu tarz çalışmalarla aslında vakıfla ilgili incelikleri gözler önüne sermenin daha çok görünür ve bilinir kıldığının düşünülmesidir. Tek bir vakfi derinlemesine tetkik etmek, kuruluşundan sonra görevlerini nasıl yerine getirdiğini görmek de mümkün olmuştur. Sonuç olarak Hacı Mihrişah Kadın vakfiyesinin tahlilinden şu sonuca varılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ve önce kurulan Türk ve Müslüman Devletlerinde olduğu gibi kadınların vakıf kurabildikleri görülmektedir. Birçok alanda kısıtlı olan Osmanlı kadınının vakıf kurma konusunda herhangi bir engelle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vâkife üzerinden bir paşa kızının neleri dikkate alarak yani hangi alana daha çok eğilimi olduğu hususunda bir çıkarım yapıp Osmanlı kadınına tanımımıza katkı sağlamıştır. Bir örnek üzerinden değerlendirme yapılarak bir vakfiyenin tahlil ve tefsiri yapılmıştır.

Kaynaklar

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), Defter No: 633, sayfa: 29-30, sıra: 14-15.

Singer, Amy, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Öztürk, Nazif, “Mütevelli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, s. 217-219.

Yüksel, Hasan, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012.

Süreyya, Mehmed *Sicill-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, haz. Nuri Akbayır, İstanbul 1996.

Gövsä, İbrahim Alaaddin “Türk Meşurları”, *Büyük Larousse*, C 9, 1946.

Öztürk, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, C 6, Ankara 2000.

Yediöldz, Bahaddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

